

5 чэрвеня 2005 г. г. Менск.

Круглы стол

Праблемы беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння 19 – 20 ст.

Алесь Смалянчук

Беларускі нацыянальны рух у сучаснай гістарыяграфіі: праблемы, пошукі, дасягненні

Для сучаснай гістарыяграфіі характэрна імкненне пераадолець этнічна-сацыяльную абмежаванасць традыцыйнай для 20 ст. трактоўкі беларускага руху. У савецкія часы была створана і навізана грамадству схема, паводле якой беларускі рух характарызаваўся пераважна як барацьба бяднейшага сялянства за сацыяльнае вызваленне, якая завяршылася стварэннем БССР. Дзеячы беларускага руху па-за межамі сялянства ці не даследаваліся наогул, ці характарызаваліся як “нацыяналісты” ў савецкім разуменні гэтага тэрміну. Сёння мы разумеем, што фактычна, мела месца свядомае абкраданне айчыннай гісторыі. Як выключэнне выглядалі працы гісторыкаў беларускай літаратуры. Напрыклад, у 1977 г. у Менску ўбачыла святло хрэстаматыя *Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.* (Уклад. Г.Кісялёў). Тэксты Яна Баршчэўскага, Яна Чачота, Альгерда Абуховіча ды іншых выразна засведчылі прыналежнасць гэтых людзей да беларускага літаратурнага працэсу і беларускай культуры.

Толькі ў 90-я г. 20 ст. беларускія гісторыкі паспрабавалі зразумець нацыянальна-культурную гісторыю Беларусі 19 ст., як гісторыю стварэння падмуркаў будучага Адраджэння. Яны ўбачылі беларускасць у дзейнасці многіх ураджэнцаў беларускай зямлі, якія сталі гонарам культурнай або палітычнай гісторыі нашых суседзяў. Адам Міцкевіч, Тадэвуш Касцюшка, Міхал Клеафас Агінскі ды іншыя пачалі характарызавацца як беларусы або як сыны беларускай зямлі.

Новую мадэль развіцця беларускага руху ў 19 ст. першымі прапанавалі Міхась Біч і Аляксей Каўка. Першы звязваў пачатак нацыянальнага Адраджэння з дзейнасцю тайных таварыстваў філаматаў і філарэтаў і распаўсюджваннем сярод творчай інтэлігенцыі Беларусі ідэалогіі рамантызму. М.Біч адзначаў, што Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Аляксандр Рыпінскі, Вінцэнт Дунін-Марцынкевіч паходзілі “з апалычанай

каталіцкай беларускай шляхты і атрымалі сямейна-школьнае выхаванне ў польскім патрыятычным духу”¹. Пры гэтым Літва-Беларусь успрымалася імі як “малая Радзіма” ў параўнанні з Польшчай – Айчынай у шырокім сэнсе. Знаёмства з беларускай народнай культурай паспрыяла іх працы на карысць беларускасці, што праявілася ў беларускамоўнай творчасці большасці гэтых “рамантыкаў”. На думку М. Біча, ля вытокаў нацыянальнага Адраджэння стаяла таксама група творчай інтэлігенцыі, што паходзіла з беларускага праваслаўнага асяроддзя і была выхаваная пад уплывам расейскай культуры. Да іх адносіліся, у прыватнасці, невядомыя аўтары таленавітых паэмаў *Энеіда навыварат* і *Тарас на Парнасе*². Выразна праявілася тэндэнцыя разгляду вытокаў беларускага руху як міжканфесійнай з’явы, паяднання каталіцкай і праваслаўнай эліты, якая, нягледзячы на працэсы паланізацыі і русіфікацыі, успрымала беларускія землі як уласную Радзіму і стварала падмуркі будучага нацыянальнага Адраджэння.

Паводле Міхаса Біча, ператварэнне беларускага “нацыянальна-культурнага руху” ў палітычны адбылося напярэдадні і ў час паўстання 1863 – 1864 г. У гэты перыяд старшыня Літоўскага Правінцыйнага камітэту К. Каліноўскі з групай аднадумцаў паслядоўна выступаў за ўтварэнне самастойнай Літоўска-беларускай рэспублікі³. Заснаванне зімой 1902 – 1903 г. будучай беларускай сацыялістычнай Грамады было пачаткам новага этапу у беларускім руху. Рэвалюцыйныя перамены паспрыялі нацыянальна-культурнаму Адраджэнню.

А. Каўка вылучыў два асноўныя этапы беларускага руху – “пачаткова-падсвядомы рух “у сабе”, здзейснены пераважна ў рамках польскага нацыянальна-вызваленчага працэсу (1794-1863)”, і рух “для сябе” з усведамленнем уласна беларускіх нацыянальных інтарэсаў і імкненнем да ўласнай дзяржаўнасці (1864-1918)⁴.

Імкненне адмовіцца ад сацыяльна-этнічнай абмежаванасці прысутнічае таксама ў канцэпцыі аўтара гэтых радкоў, прадстаўленай на старонках манаграфіі *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй...*⁵ Пры

¹ Біч М. Беларускае Адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст. Гістарычны асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі. Мн., 1993. С. 9.

² Тамсама. С. 10.

³ Тамсама. С. 11

⁴ Каўка А. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Т. 1. Мн., 1993. С. 445-448.

⁵ Смалянчук А. Да пытання аб ролі палітычнай ідэалогіі ў развіцці беларускага нацыянальнага руху ў 19 – пачатку 20 ст. // Гістарычны альманах. 1999. Т. 2. С. 3-19; ён жа. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864-1917 г. Гродна, 2001, 320 с.; ён жа. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. Выд. 2-е, дапрац. Санкт-Пецярбург, 2004, 402 с.

гэтым для разумення падзеяў першай паловы 19 ст. выкарыстоўваліся паняцці “ліцвінская традыцыя”, “заходнеруская традыцыя” і “беларускае культурнае назапашванне”. Падапошнім разумеліся тыя падзеі культурнага жыцця, якія спрыялі пранікненню ў культуру эліты беларускай мовы і фармавалі адметную гістарычную свядомасць. На гэтым этапе ствараўся свайго роду культурны падмурак для развіцця нацыянальнага руху за культурную і палітычную эмансipaцыю.

Беларуская нацыянальная ідэя вырасла на глебе беларускай культурнай традыцыі, да стварэння якой прычыніліся як “ліцвіны”, так і “заходнерусы” У беларускім нацыянальна-культурным Адраджэнні пачатку 20 ст. праявілася заканамернасць, характэрная для большасці нацый Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Дамінуючым варыянтам нацыянальнай ідэалогіі стаўся этнічна-моўны варыянт, які паслядоўна прапагандавала і адстойвала “Наша Ніва”.

Трэба адзначыць, што гэты варыянт быў характэрны для этнічных супольнасцяў Цэнтральна-Усходняй Еўропы, якія напрыканцы 18 і ў 19 ст. не мелі незалежных дзяржаваў. Да іх можна аднесці беларусаў, літоўцаў, палякаў і шмат іншых народаў гэтай часткі Еўропы. Фармаванне нацыі ў гэтым выпадку адбывалася шляхам нацыянальных рухаў, якія імкнуліся не толькі да культурнай эмансipaцыі, але таксама да грамадзянскай роўнасці⁶. У выніку дэінтэграцыі першапачатковых шматэтнічных супольнасцяў і распаду дзяржаваў узніклі этнамоўныя нацыі⁷. Якраз этнічныя і культурныя рысы, у першую чаргу мова, адыгрывалі ролю інтэграцыйных фактараў. Этнамоўныя нацыі (паводле Міхала Гроха, “малыя нацыі”) сфармаваліся як культура-цэнтрычныя супольнасці.

Беларусы пайшлі тым самым шляхам. Аднак звяртае на сябе ўвагу імкненне беларускіх палітыкаў выйсці за межы этнічна-моўнага варыянта нацыянальнай ідэі. Ва ўмовах моцных уплываў з боку польскай і расейскай культур беларускія палітыкі дзеля сацыяльнай і нацыянальна-культурнай мабілізацыі насельніцтва актыўна выкарыстоўвалі магчымасці дзяржаўніцкага (грамадзянскага) варыянта нацыянальнай ідэалогіі (маецца на ўвазе дэмакратычная і кансерватыўна-ліберальная плыні краёвасці), шукалі формы паяднання беларускай ідэі з сацыялістычнай (публікацыі “Нашай Долі”) і хрысціянска-дэмакратычнай (публікацыі “Беларуса”) ідэалагічнымі канцэпцыямі. Аднак гэтыя спробы аказаліся малаэфектыўнымі. Адсутнічала дзяржава, якая магла з’яднаць усе этнасы краю ў беларускую нацыю дзяржаўнага тыпу. Большасць каталіцкага і праваслаўнага духавенства аказалася ўцягнутай у расейска-польскае

⁶ Groch M. Małe narody Europy. Wrocław-Warszawa-Kraków, 2003. S. 8.

⁷ Miknys R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX wieku // Biuletyn historii pogranicza. 2000. Nr 1. S. 21.

змаганне за г.зв. “Паўночна-Заходні край” і “ўсходнія крэсы”, а пралетарыят і буржуазія, свядомыя ўласнай беларускасці, практычна не існавалі. Фактычна ў тагачасных умовах этнічна-моўны варыянт нацыянальнай ідэалогіі беларускага руху не меў альтэрнатывы.

Пад канец 20 ст. у межах гэтага новага асэнсавання вытокаў Адраджэння разгарэліся даволі вострыя дыскусіі, прысвечаныя новым ацэнкам многіх вядомых постацей 19 ст. Напрыклад, дыскусія 1996 г. паміж Уладзімірам Казберуком і Міхасём Бічом, прысвечаная асобе К.Каліноўскага (1838-1864), польска-беларуска-літоўскія спробы вызначыць “нацыянальнасць” Адама Міцкевіча пры дапамозе сучасных дэфініцый гэтага паняцця, нарэшце, спроба распачаць дыскусію пра ролю віленскага генерал-губернатара М.Мураўёва. Сучасныя прадстаўнікі заходне-русізму (у прыватнасці, Яўген Новік і Якаў Трашчанок) спрабуюць перакваліфікаваць Мураўёва-вешальніка ў Мураўёва-ратавальніка. Парознаму ацэньваецца храналогія з’яўлення ідэі незалежнай беларускай дзяржавы. Станіслаў Рудовіч і Міхась Біч звязваюць нараджэнне гэтай ідэі з І праграмай БСГ⁸. Паводле Яўгена Мірановіча, да 1918 г. “не нарадзілася нават думка аб беларускай незалежнай дзяржаве, палітычна адарванай ад Расеі”⁹.

У сучаснай гістарыяграфіі таксама заўважальная тэндэнцыя пэўнага канфесійнага абмежавання пачаткаў беларускага руху, якія звязваюцца або з каталіцкай або з праваслаўнай элітай. Вядомы польскі даследчык Рышард Радзкі у кнізе *Między zbiorowościami etnicznymi a wspólnotami narodowymi. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia* (Lublin, 2000) засяродзіў увагу пераважна на дзейнасці тых пачынальнікаў беларускага Адраджэння, якія належалі да каталіцкага касцёла, праігнараваўшы прадстаўнікоў беларускай праваслаўнай эліты. Аналагічны падыход прысутнічаў у працы варшаўскага гісторыка і географа Пятра Эбэрхардта (*Przemiany narodowościowe na Białorusi*. Warszawa, 1993). Затое Ігар Марзалюк у манаграфіі *Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X – XVII ст.)* (Магілёў, 2003) ацаніў прыняцце каталіцызму часткай беларускай эліты ў 16 – 18 ст., як разрыў са старабела-

⁸ Біч М., Рудовіч С. Беларуская сацыялістычная Грамада // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. Мн., 1993. С. 410; Біч М. Беларускае Адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст. С. 14-15

⁹ Мірановіч Я. Некалькі заўвагаў адносна фармавання беларускай дзяржаўнасці // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 55.

¹⁰ Марзалюк І. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X – XVII ст.). Магілёў, 2003. С. 286. Кнігу І.Марзалюка грунтоўна прааналізаваў у сваёй рэцэнзіі Генадзь Сагановіч. Гл., Сагановіч Г. Прывід нацыі ў імплі стэрэатыпаў / Беларускае гістарычнае агляд. Т. 10. Спыткі 1-2 (18-19). снежань 2003. С. 281-318.

рускім этнасам і яго поўную (“ментальную і моўную”) паланізацыю або літуанізацыю¹⁰. Фактычна аўтар выключыў беларусаў-каталікоў з нацыястваральных працэсаў, якія, на яго думку, распачаліся ўжо ў 16 ст.

Асобнае месца ў айчыннай гісторыі 20 ст. займае БНР. Яе можна лічыць найвялікшым поспехам і адначасна найвялікшай няўдачай беларускага руху. Разважаючы пра прычыны таго, чаму беларуская нацыянальная дзяржава не здолела абараніць сваю самастойнасць і ператварыцца ў суб’ект міжнародных адносін, даследчыкі часцей звяртаюцца да аналізу канкрэтнай палітычнай і міжнароднай сітуацыі ва Усходняй Еўропе ў 1918–1920 г. Пры тлумачэнні гісторыі БНР дамнуюць знешнія фактары. Між тым варта звярнуць увагу на тое, што ў беларускім руху ў адрозненні, напрыклад, ад літоўскага і польскага, амаль адсутнічаў перыяд г.зв. “арганічнай працы”. Нагадаю, што польскія даследчыкі гэтым тэрмінам акрэслілі перыяд пашырэння польскай нацыянальнай свядомасці ў шырокіх масах насельніцтва. Найважнейшымі ўмовамі гэтага пашырэння былі арганізацыя тайнай школьнай адукацыі, выданне масавай нацыянальнай прапагандысцкай літаратуры, стварэнне шэрагу палітычных партый розных сацыяльных накірункаў, якія вялі агітацыйную працу сярод розных колаў грамадства і спрабавалі спалучаць нацыянальную ідэю з сацыялістычнай, кансерватыўнай і ліберальнай палітычнымі ідэалогіямі. Менавіта ў выніку “арганічнай працы” была забяспечана масавая падтрымка польскай і літоўскай нацыянальных ідэй.

Будаўніцтва беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці напачатку 20 ст. можна параўнаць з будаўніцтвам хаты, якое пачалося не з падмуркаў, а з даху. Нешта падобнае паўтарылася ў 1990–1991 г. Абвешчэнне незалежнасці Рэспублікі Беларусь, якое таксама можна аднесці да найвялікшых поспехаў нацыянальнай эліты, не было вынікам масавага сацыяльнага руху 80-х г. Магчыма, гэта прычынілася да таго, што Рэспубліка Беларусь з вялікага поспеху ператварылася ў вялікую няўдачу беларускага руху. Улады паступова ператварылі дзяржаву ў моцны сродак дэнацыяналізацыі насельніцтва. Фактычна, працягваецца палітыка русіфікацыі і размывання нацыянальнай свядомасці жыхароў краіны. Дзеля чаго гэта робіцца? Магчыма, улады проста зразумелі, што людзей без нацыянальнай свядомасці значна лягчэй кантраляваць і пазбавіць свабоды. З адмаўлення права чалавека на культурную або нацыянальную адметнасць пачынаецца наступ на ягоныя правы наогул.

Урэшце рэшт усё ранейшае змаганне расейскіх, савецкіх, польскіх (на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў міжваенны час) уладаў супраць беларускіх школаў, газетаў, бібліятэкаў і г.д. мела сваёй канчатковай мэтай не дапусціць нацыянальна-палітычнага Адраджэння беларускай зямлі. У

пэўным сэнсе нацыянальная культура з'яўляецца першым этапам барацьбы за нацыянальную дзяржаўнасць. Менавіта таму ў сённяшняй Беларусі сумленны і прафесійна падрыхтаваны гісторык незалежна ад свайго стаўлення да палітычнага жыцця з'яўляецца сілай, якая набліжае перамены.

*Захар Шыбека (Менск),
прафесар БНТУ*

Беларускі нацыянал-камунізм

або “няправільны” погляд на гісторыю савецкай Беларусі

Праблема нацыянал-камунізму ў беларускай гістарыяграфіі доўга спецыяльна не вивучалася. Можна таму, што камунізм настолькі пыбока ўкаранёны ў нашае жыццё і свядомасць, што мы пакуль не ў стане паглядзець на яго з боку і паразважаць, наколькі гэты камунізм сумяшчальны з беларускімі нацыянальнымі інтарэсамі. Аднак назапашваюцца матэрыялы. Асабліва вызначаецца ў гэтай справе вядомы гісторык, архівіст і літаратар Віталь Скалабан. Настала пара пераходзіць і да пэўных асэнсаванняў.

Без такога асэнсавання немагчыма зразумець спецыфіку станаўлення беларускай эліты, беларускай нацыі. Немагчыма зразумець роллю савецкай Расеі ў гісторыі беларускага народу, вытокі антысавецкага руху, стан нацыянальнай самасвядомасці. І увогуле, калі не звяртаць належнай увагі на беларускі нацыянал-камунізм, то наша старэйшае пакаленне з яго камуністычным мінулым застанецца заўсёды загадкавым і нават варажым для новых беларусаў. А гэта вельмі непажадана і небяспечна.

Паспрабуем зрабіць некаторыя агульныя заўвагі. Зразумела, што напачатку яны будуць мець гіпатэтычны характар.

Па-першае. Што такое камунізм з пункту гледжання нацыяналіста? Камунізм узнік першай палове 19 ст., і ўяўляў сабой рэакцыю нізоў на насаджэнне нацыяналізму элітамі грамадства зверху. Прынята лічыць, што камунізм уяўляе сабой інтэрнацыянальнае вучэнне. Але на самай справе гэта не так. Любая тэорыя, калі яна набывае агульнадзяржаўнае значэнне, становіцца нацыянальнай. Кожная нацыя імкнулася скарыстаць камунізм ва ўласных мэтах. Рускіх прывабліваў пралетарскі інтэрнацыяналізм, які дазваляў захаваць імперыю, беларусаў - прынцыпы сацыяльнай справядлівасці, жыдоў - дух месіянізму і г.д. Камунізм мож-

на назваць плебейскім ці сацыяльным нацыяналізмам, які ўзнік як супрацьвага нацыяналізму арыстакратычнаму ці культурна-духоўнаму.

Па-другое. Наколькі прыймальны для беларусаў тэрмін “нацыянал-бальшавізм”? Бальшавізм у савецкай Расеі, а потым у СССР фактычна адпавядаў рускаму нацыяналізму. Відавочна, што нармальнаму чалавеку нельга быць адначасова рускім і беларускім нацыяналістам, рускім захопнікам і беларускім патрыётам. Вось чаму тэрмін “бальшавізм” ва ўсіх яго варыянтах не прыймальны для характарыстыкі беларускага нацыяналізму. Бальшавізм - выключна расейская з’ява. Таму ў дачыненні да беларускага нацыяналізму трэба гаварыць не пра нацыянал-бальшавізм, а пра нацыянал-камунізм. Адметнай рысай беларускіх нацыянал-камуністаў было іхразуменне адрознасці нацыянальных інтарэсаў Беларусі ад нацыянальных інтарэсаў Расеі і іншых краінаў.

Вытокі беларускага нацыянал-камунізму ідуць, бадай што, ад Кастуся Каліноўскага і ўжо з усёй відавочнасцю выяўляюцца ў дзейнасці “Гоману”, а потым БСГ. Гістарычныя абставіны аддзікалі беларусаў на шлях плебейскага ці сацыяльнага нацыяналізму. Для арыстакратычнага падстаў не было, бо не існавала нацыянальнай эліты. Яна паланізавалася, русіфікавалася ці наўпрост вынішчалася. Еўрапейская мадэль нацыяналізму прадугледжвае кампраміс паміж нацыяналізмам плебейскім і арыстакратычным, што надае ёй гармонію і ўстойлівасць. У Беларусі такога не назіралася.

Плебейскі нацыяналізм беларусаў фармаваўся ў складзе Расейскай імперыі (1862—1917) і быў вынікам моцнага ўплыву камуністычнай дактрыны. Усе вучэнні леварадыкальнага толку Расеі прытрымліваліся тады пракамуністычных пазіцый. Пасля ўстанаўлення ўлады бальшавікоў беларускі нацыяналізм практычна супадаў з нацыянал-камунізмам.

На працягу бальшавіцкага панавання беларусы прайшлі шлях ад калабарацыі да манкурства, ад кампрамісу да здрады інтарэсам уласнага народу. У працэсе ўзаемных стасункаў беларускага камунізму і расейскага бальшавізму, беларускага і расейскага нацыяналізмаў, можна вылучыць некалькі этапаў.

У 1917 – 1920 г. сярод народаў былой Расейскай імперыі назіралася шырокая дэманстрацыя нацыяналізмаў. Бальшавізм, як рускі агрэсіўны нацыяналізм, атрымаў падтрымку нават у расейскіх эмігрантаў. Гэтым, дарэчы, тлумачыцца жывучасць бальшавіцкай улады, бо змаганне супраць яе ў гады інтэрвенцыі так і не набыло рашучага і кансалідаванага характару. Бальшавіцкі нацыяналізм, у адрозненне ад белагвардзейскага, выяўляў большую гнуткасць, што дазволіла Ул.Леніну захаваць былую Расейскую імперыю адпоўнага распаду. Бальшавіцкага правадыра

можна лічыць самым вялікім нацыяналістам Расеі. У жорсткай бойцы нацыяналізмаў беларусы дамагліся абвяшчэння падапекай немцаў і расейцаў уласных дзяржаў БНР і БССР. Беларускі нацыяналізм усё больш скіроўваўся ў бок нацыянал-камунізму, які арганізацыйна сцвердзіўся ў студзені 1920 г. пад польскай акупацыяй. Праўда, Беларуская камуністычная арганізацыя У. Ігнатоўскага стала эпизадычнай з’явай.

У 1920 – 1924 г. пасля падзелу Беларусі, беларускі нацыяналізм сярод эліты грамадства значна ўзрос. Паміж ім і расейскім бальшавізмам існавала пэўная раўнавага, кампраміс. На фоне даволі інтэнсіўнага антысавецкага руху беларускія дзеячы БССР мелі магчымасць дзейнічаць больш-менш незалежна ад Масквы, прынамсі, у галіне культуры. Патрыятычныя сілы канцэнтраваліся вакол заснаванага ў 1922 г. Інбелкульту. Да чэрвеня 1924 г. легальна дзейнічала беларуская партыя эсэраў. Прызнанне кіруючай ролі бальшавіцкага цэнтра і савецкай улады было для беларускіх патрыётаў у значнай ступені фармальным.

У 1924 – 1927 г. расейскі бальшавізм бярэ кантроль над беларускімі нацыянал-камуністамі. Перыяд раўнавагі ў Беларусі аказаўся кароткім. Прыдушаны антысавецкі рух не ўяўляў сабой ужо грознай сілы. Беларуская інтэлігенцыя заставалася малалікай. Перыяд адноснай самастойнасці змяніўся для беларускіх нацыянал-камуністаў перыядам кампрамісаў. Інтэрэсы патрыётаў і беларускага народу ў значнай меры супадалі з інтарэсамі бальшавіцкага кіраўніцтва. Так, беларусізацыя спрыяла развіццю беларускай культуры, а для бальшавіцкай улады служыла сродкам саветызацыі беларускай вёскі і ўяўляла сабой палітычную кампанію, адрасаваную заходнім беларусам. Безвыходнасць сітуацыі штурхала да супрацоўніцтва з расейскім бальшавізмам і патрыётаў Заходняй Беларусі. Сітуацыя кампрамісу выявілася ў масавым уступленні заходніх беларусаў у КПБ (б), у стварэнні КПЗБ і супрацоўніцтве заходнебеларускіх грамадскіх арганізацый з камуністычным урадам БССР. Дзейнасць БСРГ — яскравы прыклад спробы супрацоўніцтва паміж беларускім нацыяналізмам і расейскім бальшавізмам. Беларускія нацыяналісты пачыналі служыць бальшавіцкай Расеі, маючы надзею на адпаведную ўзнагароду з яе боку.

Аднак у 1927 – 1939 г. супрацоўніцтва бальшавікоў з беларускімі нацыяналістамі прыпыняецца, адбываецца падаўленне і вынішчэнне беларускіх нацыянал-камуністаў (“нацдэмаў”). Новыя члены КПБ (б) вылучаліся абьякавасцю да беларускіх нацыянальных ідэалаў, неадукаванасцю і недасведчанасцю, што спрыяла ператварэнню іх у паслухмяных выканаўцаў волі бальшавіцкай улады. Таму іх ужо нельга называць нацыянал-камуністамі. Яны станавіліся расейскімі бальшавікамі бела-

рускага паходжання. Уцалелыя беларускія нацыянал-камуністы заставаліся ў партыі і таксама паступова гублялі ці надзейна хавалі свой нацыяналізм. КПБ (б) пачынала дзейнічаць выключна ў інтарэсах расейскага бальшавізму. Перыяд кампрамісаў скончыўся. Настаў перыяд фармавання са складу беларускага насельніцтва манкуртаў, калі гэты тэрмін увогуле прыёмальны да той сітуацыі. Аднак перамены вялі да размежавання мясцовага камуністычнага руху на беларускі нацыянал-камунізм і расейскі нацыянал-бальшавізм. Першы прыхоўваўся ў радах партыі да 1991 г. Складваліся падставы і для новага ўздыму нацыянальна-вызваленчай, антысавецкай барацьбы па-за камуністычным рухам. Беларускі нацыяналізм выяўляўся ў форме духоўнага супраціву бальшавікам.

У гады другой сусветнай вайны (1939 — 1945 г.) бальшавікі беларускага паходжання дэманстравалі безумоўную адданасць Маскве і Сталіну. Нацыянальныя інтарэсы Беларусі і Расеі зноў у значнай ступені супадалі. Далучэнне Заходняй Беларусі да БССР/СССР, вайна з нацызмам, уступленне БССР у ААН спрыялі нацыяналізацыі мясцовых бальшавікоў, але не парушалі іх веры, што службай Маскве яны дзейнічаюць адпаведна інтарэсам свайго народу. Таму гаварыць пра адраджэнне нацыянал-камунізму ўзору 1920-х гадоў у шэрагах бальшавіцкай партыі тады яшчэ не было падставаў. Сталін застаўся верным сабе – беларускі нацыяналізм служыў яму для палітычных маніпуляцый і ўмацавання цэнтральнай улады.

1945–1991 г. Пасля вайны, пры жыцці Сталіна, сітуацыя не змянілася. Смерць правадыра спрыяла ўзнікненню ачаговага нацыянал-камунізму з тэндэнцыяй да нарастання. Але гэтыя сілы былі настолькі слабымі, што Масква з імі не лічылася. У справе дэнацыяналізацыі ўласнага народа мясцовая партыйная эліта часам пераўзыходзіла расейскіх бальшавікоў. Інтарэсы Расеі яна ставіла вышэй інтарэсаў Беларусі. На Украіне і ў рэспубліках Прыбалтыкі нацыянальная свядомасць сярод кіраўніцтва была мацнейшай. Там захаваліся нацыянал-камунізм. Там паміж ім і расейскім бальшавізмам існавала раўнавага і кампраміс да распаду Савецкага Саюза. Пашырэнне нацыяналізму ў шэрагах бальшавікоў Беларусі пачалося толькі ў гады “перестройкі”. Але і тады нацыянальны настроі закраналі пераважна шэраговых бальшавікоў і бальшавікоў творчых прафесій. Некаторыя засталіся вечнымі калабарантамі.

Пасля распаду СССР суседнія краіны перажывалі працэс нацыянальнага адраджэння. У камунізаванай Беларусі ён падмяняўся адраджэннем беларускага нацыянал-камунізму, якому да таго ж супрацьстаяў расейскі бальшавізм, у тым ліку і беларускага паходжання. На сучасным этапе гэты бальшавізм пакуль не пераадолены.

Урэшце, трэба прызнаць выключна вялікую ролю камуністычнай ідэалогіі ў фармаванні беларускай нацыі і дзяржавы. Яны – пракамуністычныя. Расейскія камуністы, хоць і не стварылі беларускую нацыю, але зрабілі шмат для яе станаўлення як нацыі прарасейскай, калабаранцкай. Такого класічнага ўзору плебейскай нацыі, здаецца, не ведае свет. Камуністычнае, прарасейскае паходжанне сучаснай беларускай нацыі стварае шэраг праблемаў для яе інтэграцыі ў еўрапейскую супольнасць. Зразумела, што гэта не лепшы твор, але з гэтым неабходна лічыцца.

Перамагчы расейскі бальшавізм у Беларусі здолее шырокі нацыянальны рух. Фармаванне сучаснага беларускага нацыяналізму ідзе з 1990 г., калі БНФ канчаткова адасобіўся ад камуністычнай ідэалогіі. Для Беларусі гэты працэс – доўгі і цяжкі. Узняцца ад плебейскага да еўрапейскага духоўнага нацыяналізму не так проста. Спадчыны БРСГ ці БСГ, БССР ці БНР для таго не дастаткова. Тут ніяк не абысціся без спадчыны ВКЛ. Неабходна выходзіць на новы ўзровень светаўспрымання, больш разнастайны. Камунізм мусіць уступіць, а сацыял-дэмакратыя істотна пасунуцца для вызвалення духоўнай прасторы кансерватызму, лібералізму, хрысціянскай дэмакратыі, іншым грамадскім вучэнням, якія сілкуюць жыццёвыя сілы нацыі. Пераадольванне плебейскага нацыяналізму вымагае доўгага шляху элітарызацыі.

Дыскусія

Алесь Смалянчук: Распачынаючы “круглы стол” па праблемах беларускага руху ў 19 – 20 ст., хачу яшчэ раз пералічыць пытанні, якія хацелася б сёння абмеркаваць:

–Што сабой уяўляў беларускі рух у 19 і 20 ст.? Ці існавала пераемнасць у гісторыі беларускага руху ў 19 і ў 20 ст.? Каго можна аднесці да беларускай эліты пазамінулага стагоддзя?

–Што сабой уяўляла беларуская нацыянальная ідэя?

–Чаму напачатку 20 ст. не быў рэалізаваны беларускі нацыянальны праект і беларуская нацыянальная дзяржаўнасць аказалася фактычна толькі дэкларацыйнай аб намерах?

–Ці можам мы сцвярджаць замаруджанасць нацыястваральных працэсаў у Беларусі ў параўнанні з суседзямі па Цэнтральна-Усходняй Еўропе? Ці больш дакладным будзе тэрмін “адметнасць беларускага руху”?

–І нарэшце, што можна лічыць найвялікшым дасягненнем і найвялікшай няўдачай беларускага руху ў апошнія стагоддзі?

Валянцін Голубеў: Хачу зрабіць адзін істотны дадатак да даволі лагічнага рэферату Алеся Смаленчука. На мой погляд, аўтар не заўважыў такой важнай падзеі, якой было прыняцце ў 1989 г. Вярхоўным Саветам БССР Закона аб мовах. Дзякуючы гэтаму закону вырасла цалкам іншае пакаленне, адрознае ад тых дзяцей, што пайшлі ў школу пасля рэферэндуму 1995 г. Невыпадкова ўрад прэзідэнта Лукашэнкі адным з першых сваіхрашэнняў перакрэсліў Закон аб мовах і знішчыў тую сістэму нацыянальнай адукацыі, якая будавалася на падмурку гэтага закону. Цікава, што закон быў прыняты яшчэ камуністычным Вярхоўным Саветам. Гэта быў час першых хваляў магутнага нацыянальнага руху. У цэнтры Менску на дэманстрацыі збіраліся 30 – 40 тыс. чалавек, якія патрабавалі прыняць гэты закон. Упершыню народ (ці ягоная частка) прымусіў парламент пайсці на прыняцце закона, вельмі непапулярнага сярод камуністычнай вярхушкі. Гэты эпізод яшчэ патрабуе свайго грунтоўнага даследавання.

Арсень Ліс: Па-першае, вельміважна, што мы абмяркоўваем праблему беларускага руху. Спадар Алесь Смалянчук казаў пра сучасныя канцэпцыі Аляксея Каўкі і Міхася Біча. Аляксей Каўка трохі больш паглыбіўся ў гісторыю і распачаў беларускі рух з паўстання Т.Касцюшкі. Хоць там не шмат набіраецца матэрыялаў, і яны маюць пераважна філалагічны характар, напрыклад, песні касінераў ды інш.

Думаю, што трэба звярнуць увагу таксама на навуковую дзейнасць групы віленскіх прафесараў пачатку 19 ст. на чале з Міхалам Баброўскім (у міжваенны перыяд пра іх пісаў Адам Станкевіч). Яны першыя ўзнялі беларускую ідэю і паспрабавалі яе рэалізаваць практычна. Планавалася стварэнне граматыкі беларускай мовы, выданне Катэхізіса. Дарэчы, доўгі час не было вядома імя выдаўцы гэтай першай кнігі на беларускай мове ў 19 ст. (1835 г.) Найчасцей называлася імя Міхала Баброўскага, але многія даследчыкі сумняваліся ў гэтым. Ужо было вядома, што М.Баброўскі арганізаваў першы беларускі гурток у Віленскім універсітэце. Аднак гісторыкі і філолагі звярталі ўвагу на яго паходжанне. Як вядома, М.Баброўскі нарадзіўся ва уніяцкай сям’і на тэрыторыі Беласточчыны. Паводле логікі гэтых даследчыкаў, ён не павінен быў валодаць беларускай мовай. Тым больш, што мовазнаўцы ў мове Катэхізіса знайшлі элементы паўночна-усходніх дыялектаў Віцебшчыны.

Аднак ягоны пляменнік Павал Баброўскі, таксама прафесар гісторыі і аўтар статыстычнага і этнаграфічнага апісання Гарадзенскай губерні, у сваіх успамінах паведаміў пра існаванне ў 20-я г. 19 ст. у Віленскім універсітэце г.зв. “беларускай партыі” (гэта ягоны тэрмін). Да яе нале-

жалі Міхал Баброўскі, Ігнат Даніловіч і Ігнат Анацэвіч. Гэты эпізод, на маю думку, сёння слаба ўлічваецца. Некалі Адам Станкевіч характарызаваў яго як этап “несвядомага Адраджэння”. Цікава, што Міхал Баброўскі выклікаў проста нянавісць у тагачаснага рэктара універсітэту. Рэктар назваў яго “каварным чалавекам”. Магчыма, ва універсітэце, дзе панавала пальшчызна, з’яўленне “беларускай партыі” і беларускай ідэі ўспрынялі як “міну заповоленага дзеяння”.

Лічу, што ў гісторыі беларускага нацыянальнага руху недастаткова ўвага надаецца дзейнасці “гоманаўцаў”. Аляксандравіч у свой час шукаў сляды іх дзейнасці ў архівах, але шмат ён не даведаўся. Жандары выкрылі гэтую арганізацыю і знішчылі яе. У захаваных дакументах фігуруюць толькі імёны двух “гоманаўцаў” – Марчанкі і Ратнера. Але менавіта “гоманаўцам” належыць першае тэрэтычнае абгрунтаванне нацыянальнай ідэі. Яны засноўвалі свае разважанні на фальклорна-этнографічным матэрыяле. Апошняга было шмат сабрана расейскімі і польскімі этнографамі, і гэты матэрыял, незалежна ад намераў збіральнікаў, дазваляў выразна акрэсліць этнічны твар беларусаў. Народнікі здолелі даказаць адметную ідэнтычнасць беларусаў і іх права на існаванне як свабоднай нацыі.

Пытанне Аляся Смаленчука: Наколькі шырока распаўсюдзіліся іх погляды? Рышард Радзіву ў сваіх працах даказвае, што беларуская прапаганда “гоманаўцаў” мела выразны лакальны характар, і шырокага распаўсюджвання іх ідэі не атрымалі.

Арсень Ліс: Усё ж такі выйшлі два нумары часопіса “Гоману”. Бяда беларускага руху заключалася ў тым, што ён звычайна развіваўся ў вельмі неспрыяльных палітычных умовах. Народнікаў зліквідавала палітычная паліцыя.

Пытанне Аляся Смаленчука: Дык гэта з’ява грамадскага жыцця ці толькі эпізод, цікавы выключна беларускім гісторыкам?

Арсен Ліс: Аляксандравіч апублікаваў матэрыялы, з якіх відаць, што была дыскусія на тэму існавання (або неіснавання) беларусаў. Нехта пад псеўданімам “Баравік” даказваў іх існаванне і сцвярджаў, што беларусы павінны мець усе палітычныя правы ды інш.

Вяртаючыся да 20 ст., хачу згадаць пра выступ С.Рака-Міхайлоўскага на судзе па справе Грамады ў сакавіку – траўні 1928 г. Браніслаў Тарашкевіч імкнуўся даказаць, што Грамада – гэта натуральнае спарад-

жэнне або вынік таго цяжкага жыцця беларусаў, якія стварылі для іх польскія ўлады. Яны з пачатку 20-х г. узялі курс на нацыянальную асіміляцыю беларусаў. Адзін з першых прэзідэнтаў міжваеннай Польшчы ў той час абяцаў, што “праз 50 гадоў вы беларусаў у Польшчы і са свечкай не знойдзеце!” Польскі ўрад пры ўсім дэмакратызме міжваеннай Польшчы адкрыта праводзіў курс на асіміляцыю нацыянальных меншасцяў. У палітычным жыцці ІІ Рэчы Паспалітай дамінавалі нацыянальныя дэмакраты. Польскія палітыкі аказаліся проста недалёкія ў сваёй нацыянальнай палітыцы на Усходзе.

Мяне бянтэжыць як часта паўтараецца у нас тэзіс, што Грамада – гэта экспазітура камуністычнай партыі. На самой справе, гэта толькі версія польскіх судовых устаноў, якія павінны былі апраўдвацца перад Заходняй Еўропай. Яны і так увесь час даказвалі, што з’яўляюцца “санітарным кардонам” паміж Еўропай і бальшавікамі. А беларускі нацыянальны рух характарызаваўся імі як выключна камуністычны. Бяспрэчна, што была велізарная камуністычная зацікаўленасць ва ўздыме сялянскага руху. Прадстаўнікі Камінтэрна (Фелікс Кон) пісалі пра Грамаду. (Трэба, дарэчы, паглядзець, як савецкая гістарыяграфія канца 20-х г. ацэньвала Грамаду. Могуць быць цікавыя нюансы).

Звярніце ўвагу, што ідэя стварэння сялянскай партыі была не толькі ў Б.Тарашкевіча. Ён зразумеў, што польскія ўлады не дадуць ніякіх палітычных магчымасцяў для нацыянальнага развіцця. І пачаў прыглядвацца да ўсходу. Пасля першага “ўзбуйнення” БССР Браніслаў Тарашкевіч заявіў, што Саветы, хоць і з цяжкасцямі, але ўсё ж такі будуць “беларускі дом”. Параўнанне 20-х г. выразна было не на карысць Польшчы. Сяляне ў БССР атрымалі зямлю. Народны камісар земляробства Прышчэпаў у сваёй дзейнасці арыентаваўся на развіццё фермерства. Ён ствараў культурных гаспадароў, абапіраючыся на супрацоўніцтва з выдатнымі беларускімі навукоўцамі-аграномамі Аркадзем Смолічам і Гаўрылам Гарэцкім. Ствараўся беларускі ўніверсітэт. У 1925 г. Б.Тарашкевіч тайна прыехаў у СССР, і, канешне, стаў аб’ектам увагі спецслужбаў.

Размова на канферэнцыі ішла пра Гурына-Маразоўскага, які шукаў падыходы да Б.Тарашкевіча. Гэта сапраўды неардынарная постаць – таленавіты публіцыст, рэдактар “Савецкай Беларусі”. Я прачытаў ягоны артыкул пра творчасць Міхася Чарота і магу заявіць, што гэта быў таленавіты літаратуразнаўца. І вось ён пакінуў крэсла рэдактара і адправіўся ў Заходнюю Беларусь. Безумоўна, выбар яго быў невыпадковым. Тут варта спыніцца і падумаць пра ролю Усевалада Ігнатоўскага ў тагачасных падзеях. Здаецца, што гэтая роля ўсё яшчэ недацэненая. Мы больш гаворым пра яго як пра гісторыка. Між тым у палітычным жыцці БССР

20-х г. і ён, і Аляксандр Чарвякоў былі амаль ключавымі постацамі. (На гэта звярнуў увагу Анатоль Сідарэвіч на старонках “Нашай Нівы”).

Гурын-Маразоўскі пазней распавядаў як упершыню прысутнічаў на паседжанні ЦК КПЗБ. Ён паведаміў прысутным, што Баран, які высоўваўся кандыдатам у польскі сейм, арыштаваны і кінуты ў турму па абвінавачванню ў сувязях з эсэраўскім падполлем, з урадам Ластоўскага ў Літве. Сакратар ЦК на гэта адказаў: Няхай Баран там ізгніе... Разумеце?

Мы яшчэ не ведаем, хто дзейнічаў пад псеўданімам “Стары”. Менавіта ён арганізаваў сэцэсію (раскол) ў КПЗБ. Напачатку сваёй гісторыі КПЗБ толькі па назве была беларускай партыяй. Дарэчы, адным з арганізатараў быў Мартэнс, які працаваў у “спецыфічным” ведамстве ў Менску... Але пасля таго, як у 1923 г. да КПЗБ далучыліся левыя эсэры (Родзевіч, Арсень Канчэўскі, Язэп Лагіновіч, Капуцкі) сітуацыя перамянілася. Беларускі дух стаў прысутнічаць выразна. Многія сябры ЦК пачалі настойваць, каб КПЗБ адстойвала таксама і беларускія пазіцыі. Хто такі “Стары”? Стэфан Бергман распавядаў, што двойчы бачыў яго ў тыя гады, але так і не даведаўся сапраўднага імя. Безумоўна адно: гэтаму чалавеку была блізкай беларуская нацыянальная ідэя.

Сымон Рак-Міхайлоўскі на судзе Грамады сказаў, што калі б у нас у 1917 г. быў такі ўзровень нацыянальнай свядомасці, як цяпер у Заходняй Беларусі, то мы б не сядзелі сёння на лаве падсудных.

Сітуацыя 20-х г. была вельмі складаная. Падчас прыезду ў СССР у 1925 г. Б.Тарашкевіч уступіў у КПЗБ. Гэта быў звычайны ход, каб прымусяць чалавека падпарадкоўвацца. КПЗБ, безумоўна, прычынілася да стварэння Грамады, але беларусы – арганізатары гэтай партыі мелі свае інтарэсы. І менавіта нацыянальныя інтарэсы для іх былі на першым месцы. Пра гэта нельга забываць. Заўважце, якая была тактыка... Адна з важнейшых пазіцый – барацьба за беларускую школу. У гэтым накірунку Грамада і ТБШ зрабілі надзвычай шмат. ТБШ, якая была створаная ў 1921 г. у Сярэдняй Літве, менавіта ў час Грамады стала агульнай заходне-беларускай арганізацыяй і налічвала 16 тысяч сяброў. Гурткі мелі драматычныя секцыі, музычныя секцыі ды інш. Надзвычай моцным быў рост нацыянальнай свядомасці. Грамада была сапраўднай стыхіяй, і, магчыма, яе кіраўнікі не маглі ў поўнай меры кіраваць гэтай партыяй.

Што датычыць таго выключна камуністычнага характару Грамады, які прадставілі польскія следчыя органы на судзе, то тут шмат хлусні і фальсіфікацыі. Відавочна, што чыста палітычнай акцыі супраць беларускага нацыянальна-вызваленчага руху спрабавалі надаць выгляд змагання з камунізмам. У першую чаргу гэта рабілася для Заходняй Еўропы.

Яўген Мірановіч: Спадар Арсень Ліс узяў цікавую праграму беларускага руху ў 19 ст. і 20 ст. З большасцю сказанага я цалкам пагаджаюся, але хачу дапоўніць гэты аналіз. У 19 ст. у Беларусі на самой справе не было ніякіх умоваў для развіцця нацыянальнага руху, і тое, што было дасягнутае напрыканцы стагоддзя, можна ацаніць як нейкі цуд. Звернем увагу на пачатак 19 ст. у Еўропе. Нацыянальны рух узнікае ў тых грамадствах, дзе ёсць моцны слой мяшчанства. Менавіта яно сфарміравала нацыянальную ідэалогію. Прыкладам можа служыць Нямеччына і Францыя. Вядома, што нацыянальнымі працэсамі нехта кіраваў. У прыватнасці, Парыж накіроўваў экспедыцыі ў правінцыі, якія прымушалі (нават рэпрэсіямі) прымаць ідэі, створаныя ў сталіцы. Разам з французскімі арміямі новыя ідэі “заражалі” еўрапейскае грамадства. Найперш іх засвоіла нямецкая студэнцкая моладзь. Перамены пачалі адбывацца таксама ў Расіі. Паглядзіце ўважліва на праграмы расейскіх дзекабрыстаў. Фактычна, гэта першы варыянт расейскага нацыяналізму.

Як мог нарадзіцца беларускі нацыянальны рух, калі беларуская эліта раней была паланізаваная, а ў 19 ст. той, хто імкнуўся да сацыяльнага поспеху, павінен быў увайсці ў зону расейскай культуры. Для ўкраінскай нацыі вялікае значэнне меў галіцыйскі канфлікт з палякамі, справакаваны аўстрыйскімі ўладамі. У сутыкненні з польскай нацыянальнай ідэяй фарміравалася ідэя ўкраінская. У нашым выпадку гэтага не адбылося. Магчыма, справа ў адсутнасці расейскага нацыяналізму. Калі б быў ціск расейскага нацыяналізму, то гэта магло справакаваць рост беларускай свядомасці. Расейскі імперыялізм – гэта не праява нацыянальнага руху. Нават расейская эліта напачатку 19 ст. амаль напалову складалася з немцаў. Яны былі добрымі імперыялістамі, але не маглі сфармаваць расейскую нацыянальную ідэю. Некаторыя даследчыкі лічаць, што расейскія нацыяналісты нараджаюцца менавіта зараз. Схіляюся да думкі, што так яно і ёсць на самой справе.

Згодны з тым, што казаў спадар Арсень Ліс пра ролю “Гоману”. Менавіта гэтая народніцкая групоўка сфармавала бачанне Беларусі, акрэсліла яе межы, зрабіла крок на шляху выпрацоўкі нацыянальнай ідэі. Але хачу таксама звярнуць увагу на *Кароткую гісторыю Беларусі* Вацлава Ластоўскага. Ён усё дакладна акрэсліў, паказаў з кім беларусам было па дарозе, а з кім не. Ён жа паказаў накірункі развіцця беларускага нацыянальнага руху.

Што датычыць Грамады і яе сувязяў з камуністычным рухам, трэба прызнаць, што яе стварэнне было інспіраванае камуністамі. Але ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі моцна перабольшаны гэты тэзіс. Варта звярнуць увагу на гістарычныя дакументы. У прыватнасці, у Дзяр-

жаўным архіве Гарадзенскай вобл. захаваліся дакументы, якія адлюстроўваюць працэс пашырэння шэрагаў камуністычнай партыі. Гэта паліцэйскія дакументы. Статыстыка, якая там прыводзіцца, уражвае. Як ствараўся гэты камуністычны рух на паперы? Вось адзін прыклад, у вёсцы адбываецца вяселле. Людзі спяваюць “Шумел камыш, дрэвья гнулись...” Канфідэнт паведамляе, што Іван, Пятро ды Васіль спявалі камуністычную песню. Для яго гэта была песня камуністаў?! Адпаведна, спеваюць запісалі ў камуністы. Гэта было напрыканцы 20-х г. У 30-я г. шэрагі камуністычнай партыі “растуць” яшчэ хутчэй. Пры гэтым многія нават не здагадваюцца, што трапілі ў спісы камуністаў.

Камуністычны рух пачаў ажыццяўляцца з ведама адміністрацыі. На адной з канферэнцый я распавядаў, як беларусы пісалі скаргу ў Лігу нацый. Выніку не было нікага. Адначасна скаргі пісалі ўкраінцы. Аднак за ходам іх справы сачыла Брытанская партыя працы. Украінцы выдавалі свае бюлетэні ў Вене і рассылалі ў розныя пасольствы. Іх немагчыма было ігнараваць. У выпадку беларусаў распачыналася дыскусія. Польскія ўлады даказвалі, што ніякай дыскрымінацыі няма. Напрыклад, дзейнічае закон аб школах. Іншая справа, што самі беларусы не жадаюць аддаваць дзяцей у беларускія школы. Беларусы таксама працуюць у органах улады, займаюць пасады ўраднаўцаў. У Лігу нацый дасылаецца інфармацыя, што толькі ў цэнтральнай адміністрацыі працуе 8 тыс. беларусаў і г.д. Беларускія скаргі трактаваліся як камуністычныя абвінавачванні. А для Заходняй Еўропы краіна, якая змагалася супраць камунізму, на самой справе абараняла цывілізацыю. У 30-я г. нават хрысціянскіх дэмакратаў пачалі выдаваць за камуністаў або сацыялістаў. Гэты прыём польскіх уладаў быў амаль бязпрыйгрышным.

Хачу таксама некалькі слоў сказаць у сувязі з выступам Валянціна Голубева. Пачатак 90-х г. — гэта перыяд, які ўжо прыйшоў час аналізаваць. Мяне найбольш цікавіць, чаму беларускае грамадства з такой вялікай неахвотай прымае перамены ў выглядзе беларускай дзяржавы. Тое, што здарылася ў 1994 г. было вынікам памылак. Варта іх зразумець... Неабходны аналіз усіх дзеянняў апазіцыі, формаў выступаў ды інш. Мне здаецца, што апазіцыя сапраўды была знакамітая. Яна складалася з энергічных і сумленных патрыётаў сваёй зямлі. І гэтая апазіцыя перамагла б, калі б звярталася да палякаў, да чэхаў, да венграў... А тут яна прайграла. Лозунгі апазіцыі не ўспрымаліся грамадствам. Яны размінуліся з людзьмі, а прыйшоў будучы прэзідэнт і ягоная дэмагогія была прынятая як найлепей.

Валянціна Лебедзева: Адносна генезісу беларускага руху, трэба пагадзіцца з думкай Мірановіча, што напрыканцы 19 ст. адбылося нешта

нелогічнае, нешта цудоўнае. Умовы для развіцця нацыянальнага руху сапраўды адсутнічалі. Дапаўняючы шэрагі пачынальнікаў (“Гоман”, ВЛас-тоўскі) я хачу згадаць пра Мітрафана Доўнар-Запольскага. Мяне вельмі ўразіў той факт, што амаль адначасна з “гоманаўцамі” на старонках “Мінскага лістка” зусім малады гісторык публікуе артыкул *Белорусское прошлое*, у якім утрымліваецца даволі грунтоўная канцэпцыя мінулага Беларусі. Яна захавала сваю актуальнасць нават сёння. Дарэчы, гэтая канцэпцыя ўзнікла за межамі Беларусі. Варта задумацца пра ролю Кіеўскага ўніверсітэту, значэнне асобы Антановіча і ягонай навуковай школы.

Згаджаюся са спадаром Смаленчуком, што гісторыя БНР была вялікім трыумфам і адначасна вялікай трагедыяй беларускай ідэі. Канешне, трэба даследаваць унутраныя і знешнія фактары заняпаду БНР. Але, на маю думку, знешнія фактары дамінуюць. Яны былі вызначальнымі. Прыклад Украіны пацвярджае гэта. Украіна таксама перажыла трагедыю пры тым, што яе нацыянальны, унутрыпалітычны і знешнепалітычны патэнцыял быў непараўнальна мацнейшы, чым беларускі. Нягледзячы на гэта, Украіна таксама прайграла. У той сітуацыі кожны быў сам за сябе. А кантакты паміж УНР і БНР адбываліся ў перыяд заняпаду ўкраінскай дзяржаўнасці. Магчыма якраз таму і звярнулі ўвагу на паўночную суседку, якая падзяляла лёс Украіны.

Што датычыць унутраных фактараў, то трэба прызнаць, што беларускі рух у той момант аказаўся слабейшым у параўнанні з усімі суседзямі. У чым прычына гэтай слабасці? На мой погляд, галоўная прычына – недаспеласць беларускай нацыі, якая ў той час не магла даць падрыхтаваных палітычных элітаў, не магла нарадзіць моцны палітычны рух. Мне вельмі спадабаўся выраз сп. Смаленчука, што БНР была хутчэй дэкларацыяй аб намерах, чым рэальнай дзяржавай. Не трэба толькі пры гэтым забываць, што дэкларацыя з’яўляецца важным прававым дакументам. Тагачасная беларуская дзяржаўная мадэль – гэта вялікі здабытак нашай гісторыі.

Таксама вялікай бядой беларускага руху была адсутнасць унутранай кансалідацыі. Гэта павінна быць найважнейшым урокам для сучасных беларускіх палітыкаў. Красамоўны прыклад падзелу прывёў сёння Арсень Ліс, калі распавёў пра рэакцыю калегаў на арышт Сяргея Барана. Прычыны гэтага былі пераважна знешнія. У прыватнасці, дзейнасць палітычных сілаў, незацікаўленых ў адзінстве беларускага руху. Апроч таго негатыўную ролю адыгрывалі таксама асабістыя амбіцыі. Калі я знаёмілася з дакументамі па гісторыі пражскай эміграцыі, то была непрыемна ўражаная сведчаннямі, напрыклад, суседзяў пра паводзіны вядомых дзеячаў беларускага руху.

Апроч таго, актуальнай для даследавання застаецца праблема сутнасці, ролі і месца БССР у нацыянальнай гісторыі 20 ст. Магчыма, гэтае даследаванне дазволіць зразумець прычыны няўдачы беларускага Адраджэння канца 20 ст. А можа, тая квазідзяржаўнасць БССР цалкам задавальняла беларускі народ? Паглядзіце, з чым асацыіруецца большасцю насельніцтва незалежнасць і суверэннасць Рэспублікі Беларусь 90-х г.? У першую чаргу, з пагаршэннем узроўню жыцця!

Ёанна Героўска-Калаўр: Наша дыскусія стварае ўражанне, што Беларусь у міжваенны перыяд мела толькі трох суседзяў – Польшчу, Расею і Украіну. На самой справе быў яшчэ чацвёрты – Літва. Хачу звярнуць увагу калегаў на працу літоўскага даследчыка Э.Гімжаўскаса, прысвечаную беларускаму фактару ў працэсе фармавання літоўскай дзяржавы ў перыяд 1915 – 1924 г. Яна паказвае, як у цалкам натуральны спосаб літоўцаў і беларусаў з’яднала боязь палякаў і надзея на пазітыўную ролю г.зв. “усходняга фактару” ў працэсе будаўніцтва ўласнай нацыянальнай дзяржавы. Але варта было б звярнуцца да пачатку 19 ст. і задумацца над тым, што палітыка гэтага “ўсходняга фактару” на працягу двух стагоддзяў была аднолькавай, незалежна ад таго, ці гэта была царская ўлада, ці белагвардзейская, ці савецкая, ці сучасная.

Беларусы не здолелі абараніць БНР. Украінцы таксама прайгралі, але Ю.Пілсудскі некалі прасіў прабачэння ў іх. Гэта значыць, што пэўныя абавязацельствы былі парушаныя польскім бокам. З беларусамі ніякіх дамоваў не было, бо не было такой прадстаўнічай палітычнай групы, якая магла б заключыць пагадненне ад імя усяго беларускага руху. Не ведаю, ці Міністэрства ўнутраных спраў БНР выдала хоць бы адзін прысуд? Беларуская дзяржаўнасць выглядала віртуальнай з’явай.

Задумаемса, што з’яўляецца дамінуючымі фактарамі фармавання нацыі ў разуменні 20 ст.? Пачуццё тэрытарыяльных сувязяў адсутнічала, хоць я бачыла карты вялізарных беларускіх тэрытарыяльных прэтэнзій. Таксама была праблема з адчуваннем сацыяльнага адзінства. Мне здаецца, што маса ўбачыла сваю эліту толькі падчас выбараў у сейм II Рэчы Паспалітай (тэрыторыя Заходняй Беларусі).

Што з мовай? Ці з’яўляецца мова фактарам яднання? Заўсёды лічыла, што з’яўляецца, але пасля знаёмства з рознымі рэгіёнамі сучаснай Украіны прыйшла да высновы, што мова такім фактарам не з’яўляецца.

Што застаецца? Рэлігійны фактар. Варта задумацца, ці не было знішчэнне грэка-каталіцкай царквы ў 19 ст. тым ударам, які аказаў негатыўны ўплыў на гісторыю наступных 150 гадоў. А пазней аказалася, што

беларусы звязвалі свае надзеі з тымі сіламі, якія і нанеслі рашаючы ўдар па беларускай гісторыі.

Андрэй Кіштымаў: Не лічу сябе вялікім спецыялістам па гісторыі Беларусі і Польшчы 20 – 30-х г. 20 ст., аднак з вялікай цікавасцю слухаў выступы калегаў. Мяне цікавіць сам механізм гістарычнага даследавання, незалежна ад таго, якая праблема вывучаецца. Учора гісторыя Грамады была паказаная ў яе дэталізацыі. Даследчыкі звярталіся да персаналій (напрыклад, Віталь Скалабан), да вузкіх перыядаў “трамадоўскай” гісторыі (Алесь Пашкевіч), да рэакцыі друкі на знішчэнне Грамады (Алесь Смалянчук), да элементаў мікрагісторыі (Сяргей Токць) ды інш. Але найбольш цікава, што рэфрэнам гучала пытанне, ці не была тая або іншая падзея інспіраваная ці польскімі ўладамі, ці савецкімі. Фактычна, усе лакальныя праблемы выходзілі на кантэкст больш шырокіх і важных гістарычных пытанняў. Гэта я лічу адной з родавых рысаў беларускай гісторыі. Мы ведаем, што амаль усе яе падзеі заўсёды ўпісаныя ў больш шырокі гістарычны кантэкст. І тут узнікае яшчэ больш істотнае пытанне, якое пакуль што не хапае смеласці высунуць на абмеркаванне. Але трэба задумацца і над тым, ці была гісторыя Беларусі калі-небудзь і для каго-небудзь такім больш шырокім гістарычным кантэкстам? Ці можам мы для каго-небудзь быць такім гістарычным кантэкстам? Калі можам, то кім мы ў гэтай сітуацыі становімся? Зараз мы ацэньваем, чым мы былі (або ёсць) у польскім лустры, чым мы былі (або ёсць) у савецкім.

Вяртаючыся да тэмы нашай канферэнцыі, хачу звярнуць увагу на дзве праблемы. Па-першае, гэта праблема эвалюцыі палітычнай сітуацыі ў Польшчы. Польшча да траўня 1926 г. і Польшча пасля яго – гэта дзве розныя краіны. Калі ў траўні 1926 г. мала хто звяртаў увагу на законнасць прыходу Пілсудскага да ўлады, то каго хвалявала праблема законнасці падчас ліквідацыі Грамады? У траўні 1926 г. адбыліся значна больш маштабныя падзеі. Лічу, што гісторыю Грамады трэба вывучаць у цеснай сувязі з травенскім пераваротам.

Па-другое, гэта пытанне пра тое, наколькі Грамада была інспіраваная бальшавікамі? Наўрад ці можна лічыць, што стварэнне Грамады было самастойнай справай беларускіх камуністаў і беларускіх чэкістаў. Гэта было немагчыма. Але давайце паглядзім на справу ў больш шырокім кантэксте. Як вядома, у гэты час вельмі значнай заставалася роля Камінтэрна. Але апроч яго існавалі яшчэ Прафсаюзы і Сялянскі інтэрнацыяналы. Лозунгі Грамады пераклікаюцца з лозунгамі Сялянскага інтэрнацыянала. Над гэтым варта задумацца і варта правесці даследаванне. Тым больш, што дакументы гэтых Інтэрнацыяналаў зараз адкрытыя для даследавання ў маскоўскіх архівах. Думаю, што нехта ў Сялянскім

інтэрнацыянале стварэнне Грамады разглядаў як асабісты поспех. Але сама Грамада развіталася не зусім у рэчышчы бальшавіцкіх канонаў. Можна правесці аналогію з рабочым рухам, які быў не толькі камуністычным. Магчыма, эвалюцыя Грамады рабіла яе непатрэбнай кіраўнікам камуністычнага руху. Менавіта таму ліквідацыя Грамады была ўспрынятая досыць спакойна.

Вяртаючыся да травеньскага перавароту 1926 г., згадваю, што ў беларускіх газетах я практычна не знайшоў ацэнкі гэтай падзеі. І тое, што Масква не здолела выпрацаваць адназначнага стаўлення да пераменаў у Польшчы, мела сваім наступствам раскол польскай камуністычнай партыі і яе пазнейшую ліквідацыю. Безумоўна, усё гэта таксама моцна паўплывала на адносіны Масквы да ліквідацыі Грамады.

Рэпліка Яўгена Мірановіча: Спадарыня Героўска-Калаўр звярнула ўвагу на прыцягальнасць для беларусаў “расейскага фактару”. Згодны з гэтым. Але хачу звярнуць увагу, што гэты фактар быў прыцягальным і для іншых народаў. Расейскімі імперыялістамі былі латышы, немцы, шмат палякаў. Нагадаю, што калі ў 1915 г. расейскія войскі адступалі з Польшчы, то палякі казалі: “Нашы адыходзяць, а прыходзяць чужыя”. Пасля столькіх гадоў акупацыі расейцы сталі “нашымі” для палякаў, якія мелі адметную культуру, адметную рэлігію. Вядома, што польскае насельніцтва даволі абыякава, калі не сказаць варожа, сустрэла ў 1915 г. салдат Ю. Пілсудскага. Гэта, дарэчы, адлюстравалася ў апошніх радках вядомай песні Першай брыгады, якія звычайна ў Польшчы не спяваюцца.

Што датычыць карты беларускіх прэтэнзій, то хачу адзначыць, што яе сапраўднымі аўтарамі былі этнографы. Вядома, што кіраўнікі БНР, пачынаючы межы сваёй дзяржавы, абапіраліся на карты польскага этнограф Аскара Ланге і расейскага даследчыка Калайдовіча. Яны толькі ператварылі межы этнаграфічнага рассялення беларусаў у палітычныя межы.

Ёанна Героўска-Калаўр: Згодна, што нельга палякаў у гэты перыяд успрымаць як маналіт. Добра ведаю, бо якраз у маім родным горадзе, у Кельцах брыгада Ю. Пілсудскага сустрэлася з тым, што жыхары замыкалі перад імі вокны і дзверы.

Алег Латышонак: Сёння пачуў шмат думак, з якімі не магу пагадзіцца. Па-першае, мы традыцыйна (здаўна павялося) вылучаем 19 ст. як асобнае і адметнае ад 20 ст. Я таксама доўга займаўся 19 ст. Цяпер паглыбіўся ў гісторыю сярэднявечча, і хачу сказаць, што нішто не мяняецца. Свет застаецца той самы. Так ён пабудаваны. А што датычыць межаў беларусаў, то яны былі вызначаныя ўжо ў першай палове 17 ст.

Прычым гэта найдакладней зрабіў паляк Шыман Старавольскі. Ужо ў тыя часы існавала паняцце “беларускай нацыі”.

Я не думаю, што напрыканцы 19 ст. адбыўся нейкі цуд. Развіццё грамадства падрыхтавала гэты “цуд”. Калі вызвалілі сялян ад прыгону і яны набылі свабоду, то ўжо праз пакаленне пачалі думаць, хто яны ёсць на гэтым свеце. А нацыянальныя ідэі існавалі амаль з сярэдзіны 17 ст. Трэба было толькі нагадаць і пашырыць. Прычым рэлігійны фактар не меў ніякага значэння. “Першы беларус”, гзн. чалавек, які першым назваў сябе беларусам, быў пратэстантам. Пасля было шмат праваслаўных, рыма-католікаў, грэка-католікаў. А найбольш беларусаў было атэістаў. Нацыя з рэлігій не мае нічога супольнага. Асабліва беларуская нацыя.

Мы часта апелюем да еўрапейскай гісторыі. А ёсць жа прыклад ірландцаў. Ну якая ж гэта нацыя ў параўнанні з беларусамі!? А нарвежцы? 80% з іх размаўляе на дацкай “трасянцы”. І гэта нацыя? А што казаць пра драбнейшыя нацыі? Некалькі мільёнаў правансальцаў не маюць нават аўтаноміі. Яны не французы! Проста гвалтам прымушаныя быць французамі. І да гэтага часу не могуць узняцца нават да аўтаноміі. Кажу гэта дзеля таго, каб мы самі сябе не прыніжалі.

Што датычыць 20 ст. Хачу вам нагадаць, што 100 гадоў – гэта жыццё аднаго чалавека. Мая бабуля нарадзілася пры Мікалаі II, а памерла пры Лукашэнцы. А мы гаворым, быццам бы гэта адбылося невядома калі і невядома з кім. Калі мы на Беласточчыне збіралі ўспаміны, то размаўлялі з людзьмі, якія ўдзельнічалі ў беларускай партызанцы 20-х г., якія былі ў Грамадзе. Гэта рабілі нашыя сваякі, нашы дзяды. Не трэба разважаць, што Грамада – гэта фактар нейкага там Камінтэрну... Можа яны і спрабавалі паўплываць. Хоць самая вядомая ў Польшчы даследчыца Аляксандра Бергман лічыла, што гэта Камінтэрн пераняў ідэалогію Грамады. На яе думку, Грамада ўзнікла сама.

Да таго ж хачу падкрэсліць, што Грамада не была аніякім сялянскім рухам. Гэта быў рух інтэлігенцыі. Толькі гэта была інтэлігенцыя царскіх часоў, якая ва ўмовах Польшчы была вымушаная вярнуцца да сялянскай працы. Польшкія ўлады пазбавілі яе магчымасці годнай самарэалізацыі. А гэта былі афіцэры, настаўнікі... Менавіта яны стварылі Грамаду. Былі і сяляне ў Грамадзе, але стрыжнем заставалася інтэлігенцыя.

Наогул, немагчыма штучна стварыць такі масавы рух. Гэтыя людзі змагаліся за выжыванне. Я магу распавесці, як мы стваралі ў Польшчы беларускі антыкамуністычны рух, змагаліся супраць камуністычнай дзяржавы... Можа там быў нейкі фактар агентурны. Але ніхто не можа сказаць, што нас прыдумалі або стварылі. Нас стварала гісторыя, і мы

стараліся як маглі. Атрымалася можа не найлепей, але трэба ўлічваць і тое, што ёсць. Нацыя існуе, і яна сама стварае гісторыю.

Пытанне Алеся Смаленчука: Спадар Латышонак, што на Вашу думку было найвялікшым поспехам беларускага руху ў 20 ст. і яго найвялікшай няўдачай?

Алег Латышонак: Найвялікшы поспех – БНР... А няўдача? Таксама БНР!

Алесь Бель: Праблематыка БСРГ не з’яўляецца прадметам маіх акадэмічных заняткаў. Але хочацца некалькі заўвагаў выказаць адносна беларускага адраджэння. Сёння часта згадвалі пра ўкраінскі рух, казалі, што ён быў значна мацнейшы. Невыпадкава, былі ж два універсітэты, якія яго рыхтавалі. Нядаўнія падзеі на Украіне я бы ахарактарызаваў як буржуазную рэвалюцыю, якая адбылася праз чатырыста з нечым гадоў пасля Галандыі. І што характэрна? Калі мы паглядзім на ўкраінскі палітычны ландшафт, то таксама ўбачым там партыю з назвай “Грамада”. Гэта партыя сумнавядомага нам Лазарэнкі, якая знікла з палітычнага далягляду задоўга да ўкраінскай рэвалюцыі. Думаю, што гэта паняцце “Грамада” наогул знікла з украінскай ментальнасці.

Запрашаю ўсіх задумацца над тым, што такое “Грамада”? Пры гэтым пажадана абстрагавацца ад палітычных падзеяў апошняга стагоддзя. Варта паглядзець, да чаго паклікаліся заснавальнікі “Грамады” стогадовай даўніны, “Грамады” 20-х г., а таксама сучаснай “Грамады”.

Каб даведацца, што такое “грамада” дастаткова зазірнуць у Тлумачальны слоўнік беларускай мовы або ў Энцыклапедыю гісторыі Беларусі. Грамада – гэта сацыяльны арганізм, які практычна не змяніўся з часоў першабытнага грамадства па 20 ст. У сярэднявеччы ён выкарыстоўваўся феадаламі дзеля фіскальных функцый, уласнага ўзбагачэння, дзеля фіксацыі свайго прывілеяванага становішча і г.д. Само слова “грамада” выклікае цэлы шэраг ментальных асацыяцый, якія непазбежна робяць гэтае слова знакавым і задаюць пэўны псіхалагічны настрой і пэўны модус існавання. Грамада – гэта сацыяльны арганізм, які ваража ставіцца да прыватнай уласнасці, гандлю, падзелу працы, рамёстваў, гарадоў... І ў нашы дні яшчэ існуюць групы нацыяналістаў, якія ганарацца гэтым “дашумерскім” менталітэтам беларусаў. Яны ставяць гэта беларусам у гонар, але, на самой справе, прыніжаюць нашчадкаў былых прыгонных і калгасных сялянаў.

Варта абстрагавацца ад снабізму і зларадства і паспрабаваць чыста прагматычна паглядзець на тое, як будзе развівацца беларускае грамад-

ства ў наступныя дзесяцігоддзі. Фактычна, сучаснае беларускае грамадства з’яўляецца макраграмадой у архетыпным значэнні. Само слова “грамада” ў нас не прайшло дэвальвацыі. У нас цэлая група партый змагаецца за тое, каму называцца “Грамадой”.

Знойдзецца безліч абаронцаў таго тэзісу, што стварэнне Грамады зімой 1902 – 1903 г. было безальтэрнатыўным. Маўляў, інакш і быць не магло. Не буду спрачацца, але заўважу, што з гэтага пункту гледжання непазбежна выцякае выснова, што ў 21 ст. дзеля вяртання Беларусі на нармальны шлях гістарычнага развіцця патрэбна будзе развітацца з “Грамадой” як ментальнай структурай.

Валянцін Голубеў: Не пагаджаюся з самім падыходам Алеся Белага да праблемы “грамады”. Грамада як сацыяльна-эканамічны інстытут адсутнічала ў Беларусі ўжо ў 18 ст. Стваральнікі палітычнай партыі ў 1902 – 1903 г. тэрмінам “Грамада” назвалі проста аб’яднанне людзей. Такое разуменне жыве па сённяшні дзень. Самі ж беларусы ўжо з 16 ст. пайшлі па індывідуальнаму шляху развіцця, і сёння яны застаюцца індывідуалістамі. Магчыма тут хаваецца найвялікшая бяда нашай нацыі. Зайздрасць, нежаданне падтрымаць іншага беларуса ні ў навучы, ні ў эканамічным жыцці, не гаворачы ўжо пра палітыку, сталіся нормай. Прыкладам нязгоды з’яўляецца між іншым тая спрэчка, якая сёння разгарнулася за тое, якой партыі называцца “Грамадой”.

Сяргей Токць: Таксама не магу пагадзіцца з Алесем Белым. Слова “грамада” ў беларускіх сялянаў у першую чаргу азначала супольную справу. Гэта нават не сацыяльны інстытут і не арганізацыя, а нейкае супольнае дзеянне. Грамада – гэта супольная абарона сваіх інтарэсаў, супольнае будаўніцтва хаты і г.д. Чытаючы беларускіх этнографіаў (Швіна, Нікіфароўскага, Раманава ды інш.), я прыйшоў да высновы, што большых індывідуалістаў, чым беларускія сяляне ў Еўропе немагчыма адшукаць. Гэта мела свае адмоўныя рысы. У вёсцы амаль заўсёды суседзі-ворагі. Часта вельмі варожыя адносіны паміж роднымі братамі. І пра гэта паведамляюць, напрыклад, крыніцы пачатку 19 ст. Для мяне асабіста “грамада” мае пазітыўны сэнс як надкалянае аб’яднанне беларусаў дзеля супольнай справы.

Алег Латышонак даводзіў, што нічога новага ў свеце не адбываецца. Нагадаю, што адзін з заходніх аўтараў сцвярджаў, што першай прайвай нацыяналізму можна лічыць прамову Перыкла перад афінянамі, але гаварыць пра беларускі нацыянальны рух можна толькі ў дачыненні да 19 – 20 ст. Мне падаецца, што нельга разумець беларускі нацыянальны

рух як адналінейны паслядоўны працэс, які распачаўся ад прафесуры Віленскага універсітэту. Былі перыяды разрываў, перыяды “летаргічнага сну”, а потым наступаў час прынцыпова новага канструявання беларускай ідэнтычнасці. На яго вельмі моцна ўплываў суб’ектыўны фактар. Гэта адбывалася ў часы Грамады і нават раней. Сёння шмат казалі пра “Гоман”, калі фармавалася беларуская нацыянальная ідэя. Але яшчэ раней у выданні *Разказы на беларуском наречіі* (цікавы артыкул пра іх напісаў А. Латышонак) была па сутнасці выкладзена канцэпцыя нацыянальнай гісторыі. Пра гэта, дарэчы, у савецкія часы пісалі некаторыя літаратуразнаўцы, але іх выказванні засталіся незаўважанымі. У выніку аўтар (або аўтары) *Разказов* фактычна засталіся па-за рамкамі беларускага культурна-гістарычнага канону.

Таксама пэўная перабудова беларускай ідэнтычнасці адбывалася ў часы Грамады 20-х г., хоць трэба прызнаць, што свядомасць многіх грамадоўцаў заставалася гістарычнай. Калі чытаеш пастановы мясцовых лакальных гурткоў, якія дасылалі ў беларускі друк, то бачыш, што ўся ранейшая гісторыя (да Грамады) ўспрымаецца як “цёмная ноч”...

Рэпліка Алеся Беллага: Грамада нібыта выводзіць наш радавод ад герадотавых антрафагаў. Яна прымушае нас трымацца герадотавага ўзроўню і карае ўсіх, хто спрабуе з яго выбіцца. Сённяшняя дзяржава выпядае выбранцамі грамады, якія павінны караць адступнікаў, якія спрабуюць нешта змяніць.

Сяргей Токць: Можа лепш казаць не пра грамаду, а пра традыцыйную вёску?

Алесь Белы: Ёсць традыцыйная французская вёска, традыцыйная брытанская. І яны іншыя, бо іх жыхары былі больш упісаны ў рынак, лепш арыентаваліся ў юрыдычных механізмах. Дарэчы, беларуская вёска 16 ст. – гэта зусім не тое, што вёска 19 або 20 ст. Мы не павінны казаць “Дзякуй!” каралеве Боне, якая ператварыла Рэч Паспалітую ў адзін вялікі зернесаўгас. Ён быў арыентаваны на тое, каб праз Гданьск вывозіць ў Еўропу збожжа, атрымліваць адтуль прадметы раскошы і не клапаціцца ні аб чым. Наступствы гэтага былі жahlівыя як для “рабоў”, так для “рабаўладальнікаў”. Магчыма, што паражэнне беларускага руху канца 19 – пачатку 20 ст. таксама звязанае з гэтымі наступствамі. Напачатку 20 ст. у Беларусі яскрава праявілася тое, пра што пісаў Эрык Фром ва “Уцёках ад свабоды”. Замест таго, каб ухаліцца за рэформы Пятра Сталыпіна, паспрабаваць іх выкарыстаць, інтэлектуа-

лы, якія выхоўваліся ў Пецярбургу або Варшаве, пайшлі ў процілеглы бок і тым зрабілі свайму народу кепскую паслугу.

Сяргей Токць: Тут я цалкам згодны з Алесем Белым. Сапраўды, беларуская вёска з пяцідзсяці хат, выцягнутых уздоўж вуліцы, была жахлівым вынаходніцтвам каралевы Боны. Для ментальнасці беларускага селяніна найлепшым быў бы варыянт хутара сярод лясоў і палёў. Дарэчы, шмат беларускіх дзеяч аў выйшлі якраз з такіх лясных асадаў або хутароў, дзе жылі больш заможна і больш свабодна. А найбольшы камунізм быў там, дзе людзі проста задыхаліся ў цеснаце.

Не буду агаясамліваць грамаду з традыцыйнай вёскай, хоць беларуская вёска часоў БСРГ – гэта менавіта традыцыйная вёска ў апошнія дзесяцігоддзі свайго існавання. Калі мы гаворым пра канструяванне сучаснай беларускай ідэнтычнасці, то, на маю думку, Грамада тут займае не дастатковае месца. Як справядліва казаў Алес Латышонак, Грамада – гэта гісторыя нашых дзядоў. Яна не ацэнена і не ўключана цалкам у сучасны гістарычны кантэкст. Хачу прывесці адзін прыклад. Некалі патрапіла ў рукі справаздача кіраўніка аддзелу МГБ Свідзельскага раёну за 1945 г. Ён ацэньваў палітычныя настроі мясцовых жыхароў. Мяне ўразіў адзін выраз: *При панской Польше большинство мужчин этого района участвовали в белорусской националистической организации БСРГ, в которой состояли исключительно белорусы.* Вось так. Грамада ацэньвалася як “нацыяналістычная” арганізацыя. Заўважце, што ў нас няма помнікаў “грамадоўцам”. Школьныя гісторыка-краязнаўчыя куткі або музеі амаль не распавядаюць пра іх. Іх імёнамі не называюць вуліц... Яе фактычна выкраслілі з гістарычнай памяці беларусаў. Было б вельмі добра, каб нашая канферэнцыя аказалася крокам да вяртання Грамады, у першую чаргу, як супольнай справы ў кантэкст беларускага нацыянальна-культурнага эталона.

Алесь Смалянчук: Наш “крупы стол” завяршаецца. У заключэнні хачу прасіць шаноўных сяброў выказаць свае думкі адносна найвялікшага поспеху і найвялікшай няўдачы беларускага руху за мінулыя стагоддзі.

Ёанна Героўска-Калаўр: Найвялікшай няўдачай беларусаў лічу тое, што не атрымалася выкарыстаць шанс на стварэнне дзяржавы па праекту Ю.Пілсудскага. Да чэрвеня 1920 г. Ю.Пілсудскі яшчэ мог супрацоўнічаць з моцным цэнтрам беларускага руху дзеля ажыццяўлення аднаго з варыянтаў сваёй федэрацыі. Пазней Цывільнае ўпраўленне Усходніх земляў было падпарадкавана Радзе міністраў, і Ю.Пілсудскі страціў мажлівасць уплываць на ўсходнюю палітыку. Найвялікшым поспехам лічу дзей-

насць Ладнова ў Парыжы. Гэта быў разумны чалавек і выдатна ацэньваў сітуацыю. Я чытала ягоныя рапарты...

Рэпліка Алега Латышонка: Але ж ён быў польскім агентам!

Ёанна Героўска-Калаўр: Так. Але, каб ягоныя планы ажыццявіліся, то беларусы атрымалі б шанс на лепшую будучыню.

Вольга Ямкова: Я згодная з Алегам Латышонкам і найвялікшым поспехам лічу абвяшчэнне БНР. Няўдачай было тое, што стваральнікі беларускай дзяржавы самі не здолелі ўсвядоміць, якую вялікую справу яны зрабілі. Таксама вялізнай няўдачай лічу раз'яднанасць беларускага руху, адсутнасць у ім адзінства. Гэта, дарэчы, і вызначыла паражэнне БНР.

Андрэй Вашкевіч: Прабачце, але хацеў бы вярнуцца да пэўнай канкрэтныкі. Прагучала пытанне наконт сімволікі Грамады. Афіцыйна яна не мела ніякай сімволікі. На пячатках быў толькі тэкст. Адзін стары грамадовец, які ўжо пайшоў аднас, некалі мне распавядаў, што пачынаючы паседжанне, “грамадоўцы” спявалі “Ад веку мы спалі”. Напрыканцы спявалі “Вставай проклятым заклеймённый...” Гэта паказальна... Там, дзе мясцовая арганізацыя Грамады была апанаваная камуністамі, выкарыстоўвалі (неафіцыйна!) камуністычныя сімвалы. Памятаю малонак у адной з “грамадоўскіх” газет, магчыма, Язэпа Драздовіча. Там быў намалёваны сцяг з сцяжынаў натоўп, які ідзе да прыгожага вялізарнага палацу, на якім напісана “Беларуская сялянска-рабочая грамада”. На палацы відочны бел-чырвона-белы сцяг.

Размаўляючы са старымі сялянамі, якім зараз па 90 гадоў, я бачыў у іх кнігі Якуба Коласа, іншых беларускіх пісьменнікаў. На маю думку, беларуская свядомасць прыйшла да гэтых людзей не ў 1905 г., калі распачыналася Адраджэнне, а менавіта ў 1926 г. разам з Грамадой. Грамада была моцным фактарам беларусізацыі насельніцтва. Вялікую ролю пры гэтым адыгралі беларускія настаўнікі. Польскія архіўныя матэрыялы паведамляюць, што іх было каля 600 чалавек. Большасць з іх працавалі народнымі настаўнікамі яшчэ да І сусветнай вайны, потым былі ў бежанстве, а калі вярнуліся, то аказаліся выкінутымі па-за грамадства. Яны не атрымалі працы настаўнікаў і аказаліся маргіналамі. Гэта былі разумныя і адукаваныя людзі таго ўзросту, калі яшчэ хочацца нешта змяніць і ўжо хапае розуму, каб прымаць узважаныя рашэнні. Гэтыя 600 чалавек былі свайго роду гвардыяй беларускага руху. На жаль, потым многія з іх адышлі ад актыўнай дзейнасці. Некаторыя трапілі ў турму, некаторыя сталі войтамі. Дзеці многіх іх папынуліся ў КПЗБ. А калі ў 1941 г. бальшавіцкія камісары паўця-

калі на ўсход, то многія з гэтых былых настаўнікаў, а потым “грамадоўцаў” арганізоўвалі антыфашысцкі рух Гэта таксама трэба ўлічваць.

І апошняе. У Скідзелі жывіў Пятро Сяўрук, які ўзначальваў Гарадзенскую акруговую раду ТБШ. Менавіта дзякуючы яму гэтая арганізацыя налічвала болей 50 гурткоў толькі ў Гарадзенскім павеце. Адначасна ён быў яшчэ і філосафам. Памёр даволі рана ў 23 гады ад сухотаў. Засталіся дзённікі, фрагмент аднаго з іх хачу працытаваць:

Жизнь, можно сказать, сдавила меня, и я невольно восхищаюсь тем, что делается вокруг. Творится что-то изумительное, непонятное, но что-то хорошее. Я не могу сочувствовать доктринам Громады, которые меня оттолкнули сразу, как только я прочитал их. Но тем не менее само движение, связанное с Громадой, меня восхищает. Меня радует та солидарность, которая начинает рождаться в народе в связи с организацией Громады. И только неприятно действует служение тем доктринам, которые выдвинуты Громадой, которые являются чем-то наподобие церковных догматов о Троице, о рае, о сотворении мира и т.п. в прекрасном христианском учении. Удивительно как же похоже требование доверия к социалистическим доктринам на церковное требование доверия к слепым догматам церковной веры. Как здесь, так и там настойчиво утверждают, что вера в эти доктрины и догматы приведёт к спасению от существующего зла или от ада, но, как здесь, так и там не видят, что сильнее и вернее предполагаемого чуда спасает и освобождает людей то хорошее, что находится в основе их объединения и согласия. Они не подозревают, что союз, единение, хорошие чувства друг к другу рвут пути той неволи, в которой они находились, ибо поработали не землевладельцы и капиталисты, не короли и аристократы, но их невежество, раздоры, несогласие и т.п. Следовательно, если началось объединение и согласие, то уже кончена неволя, но предполагая, что-то неволен, они еще ожидают чуда, еще готовятся что-то сделать, не делая того, что нужно. Это ожидание чуда, эта борьба за доктрину в своё время разъединит этих людей, которые теперь с таким энтузиазмом объединяются. И это опять приведёт их к неволе. (Лістапад 1926 г.)

Алесь Смалянчук: Спадар Андрэй, дык можа стварэнне Грамады і яе знішчэнне і былі найвялікшым поспехам і найвялікшай няўдачай беларускага руху?

Андрэй Вашкевіч: Калі казаць пры выхад арганізацыі і яе ідэалогіі на шырокія масы (гэта трэба ўлічваць у нацыянальным руху!), то можна сапраўды лічыць Грамаду найвялікшым поспехам. Беларусізацыя ў БССР і Грамада ў Заходняй Беларусі – рэчы прыблізна роўныя. Грама-

да нават мае тую перавагу, што гэта быў больш самастойны і больш арганічны рух.

Алесь Пашкевіч: Лічу, што галоўная бяда беларускага руху ў тым, што яму не хапіла 20-30 мірных гадоў дзеля разгортвання г.зв. “арганічнай працы”. Маю на ўвазе арганізацыйна-культурную працу дзеля пашырэння нацыянальнай свядомасці ў масах. Такой працы практычна не было. Калі напрыканцы I сусветнай вайны і ў перыяд рэвалюцый многія еўрапейскія паднявольныя народы пачалі актыўна працаваць дзеля атрымання незалежнасці, то беларусы аказаліся ззаду. Яны не падрыхтаваліся да палітычнага змагання. Можна памылюся, але, здаецца, уся друкаваная прадукцыя беларускага руху ў той час магла змясціцца на адну палічку. Прычым асноўнае месца там заняла б “Наша Ніва”. Таксама не паспела сфармавацца беларуская інтэлігенцыя. Масавая праца амаль не вялася. З такім “багажом” беларусы паспрабавалі на роўных з іншымі ақунуцца ў вір палітычнай барацьбы. Амаль уся інтэлігенцыя кінулася займацца палітыкай, што было неабходнасцю, а масавай прапагандай беларускай ідэі ніхто не займаўся. Палітыка ішла наперадзе культурніцкай працы.

Поспехам я лічу тое, што ў неверагодна цяжкіх умовах, не маючы заплечча ў выглядзе масавай падтрымкі, беларусы ўсё ж такі здолелі абвясціць дзяржаву (БНР), без якой не было б і сучаснай Рэспублікі Беларусь. Ужо пасля вайны яны арганізавалі такія масавыя і моцныя беларускі рух, што з ім павінны былі лічыцца ўсе нашы суседзі. Напрыклад, у 1928 г. II аддзел польскага Генштаба выдаў таўшчэзны “Кароткі нарыс беларускага адраджэння”. Гэта пра многае гаворыць.

Алег Латышонак: Хачу нагадаць, што наш беластоцкі даследчык Вячаслаў Харужы параўнаў Грамаду як праяву агульнанацыянальнага руху з польскай “Салідарнасцю” 80-х г. 20-га стагодзя

Арсень Ліс: Схіляюся да думкі, якую выказаў Алесь Пашкевіч. Усё ж такі феномен Беларускай Народнай Рэспублікі, створанай разумнымі людзьмі, выпускнікамі Пецярбургскага універсітэту, найважнейшы. Няхай да канца ідэя дзяржаўнасці не была рэалізаваная, але засталася сімвалам, засталася ідэалам. На маю думку, абвясчэнне БНР было важнейшай падзеяй у гісторыі беларускага руху. У 20-я г. ішло актыўнае фармаванне беларускай нацыі (Шю б мы ні казалі пра поспехі 16–17 ст, вырашальным для стварэння нацыі было ўсё ж такі 20 ст.). У Заходняй Беларусі разгарнуўся рух Грамады, які вельмі моцна спрыяў развіццю нацыяналь-

найсвядомасці. У савецкай Беларусі адбывалася беларусізацыя. Гэта былі фактары “цэментавання”, утварэння і развіцця сучаснай еўрапейскай беларускай нацыі. Мы, канешне, спазніліся з развіццём нацыянальнага руху. Літоўцы сваю “Аўшру” выдавалі яшчэ ў 80-х. 19 ст. у Прусіі, і карабейнікі разносілі яе нелегальна па ўсёй Літве. Калі б “Наша Ніва” працавала не дзевяць гадоў, а значна больш... Сапраўды не хапіла часу.

Шкада, што мы зусім абмінулі ў вагай Пражскую беларускую канферэнцыю 1921 г. з пункту гледжання стратэгіі беларускага руху. На гэтай канферэнцыі беларускія дзеячы разважалі над далейшымі перспектывамі нацыянальнага руху. Пасля яе Язэп Варонка і Янка Чарапук былі накіраваныя ў ЗША, каб там стварыць пэўную базу для беларускага руху. Яны павінны былі “абудзіць” свядомасць эмігрантаў з Беларусі і знайсці сярод іх падтрымку палітычным намаганням беларусаў. Гэты рэсурс выдатна выкарысталі палякі. Менавіта польскія шахцёры, што працавалі ў Францыі, стварылі войска, якое разграміла Тухачэўскага пад Варшавай. Літоўцы таксама выкарыстоўвалі гэты рэсурс. Праўда, дзейнасць Варонкі і Чарапука вялікіх вынікаў не дала. Хоць у 20-я г. 20 ст. у ЗША з’явілася газета “Беларуская трыбуна” і пэўныя перамены ў свядомасці пачалі адбывацца. Сама Пражская канферэнцыя, якая здолела аб’яднаць прадстаўнікоў розных палітычных групавак і арганізацый з розных краінаў, яшчэ чакае свайго даследчыка.

Мне прыемна ўдзельнічаць у сённяшняй надзвычай цікавай дыскусіі. І хачу падзякаваць гарадзенскіх і беластоцкіх гісторыкаў за ініцыятыву і арганізацыйную працу па падрыхтоўцы і правядзенні нашага “круглага стала”. Я думаю, што ён стаў важнай падзеяй у развіцці беларускай гістарычнай навукі.

Валянцін Голубеў: Мне падаецца, што найвялікшая дасягненне беларускага руху – гэта падзея канца 80-х – пачатку 90-х г. мінулага стагоддзя, калі нарадзілася Рэспубліка Беларусь. Сёння ёсць свая рэспубліка, ёсць розныя палітычныя партыі, і мы не хаваемся ў падполле, а можам адкрыта гаварыць, што думаем. Прычым гэтая сучасная беларуская дзяржава будавалася на тым падмурку, які быў створаны яшчэ ў канцы 19 – пачатку 20 ст. Віталь Скалабан можа пацвердзіць, што першы праект Дэкларацыі аб незалежнасці 1990 г. распрацоўваўся з выкарыстаннем на працоўнак “грамадоўцаў”, Устаўных грамат БНР. Міхась Біч напісаў тады для Вярхоўнага Савету адмоўную рэцэнзію на гэты праект, а Віталь Скалабан і Аляксей Грыцкевіч напісалі станоўчую рэцэнзію. Падчас спрэчак у Вярхоўным Савеце актыўна выкарыстоўвалася гэтае гістарычнае абгрунтаванне.

Што датычыць найвялікшай страты, то гэта, безумоўна, пройгрыш БНР. Калі б БНР здзейснілася хоць бы ў такой ступені, як сённяшняя Рэспубліка Беларусь, то зараз мы б мелі зусім іншыя перспектывы.

Яўген Мірановіч: Валянцін Голубеў мяне апярэдзіў. Я абсалютна перакананы, што найвялікшы поспех беларускага руху – гэта будова ўласнай дзяржавы напачатку 90-х г. БНР – гэта толькі ідэя дому або ідэя палацу. Напачатку 90-х узнік дом, няхай бедны, але свой. Як казаў Алесь Пашкевіч, не хапіла 20 – 30 гадоў, каб узбагаціць гэты дом, стварыць нармальныя ўмовы для жыцця той сям’і, якую стварае кожны народ. А найвялікшая няўдача – гэта якраз недахоп тых 20 – 30-ці гадоў.

Андрэй Кішгймаў: На мой погляд, самыя прыемныя падзеі беларускай гісторыі нас чакаюць наперадзе. А найвялікшая паразы – гэта прыняцце Канстытуцыі, якая не здолела абараніць ні беларускі народ, ні самую сябе.

Алесь Белы: Самым вялікім поспехам я лічу стварэнне стандарту літаратурнай беларускай мовы з усёй суправаджальнай яе “інфраструктурай”. А самая вялікая няўдача – гэта тое, што ніводная плынь беларускага руху не здолела стварыць незалежнага ад дзяржавы грамадскага інстытуту. Я думаю, што наяўнасць інстытутаў не падкантрольных дзяржаве найлепш гарантуе выжыванне нацыі. У нас такіх інстытутаў няма. Няма незалежнай школы, няма незалежнага касцёла, царквы. Ёсць толькі кволая надзея на сям’ю. Але, на жаль, сучасныя тэндэнцыя вядуць хутчэй да разбурэння і гэтага інстытуту.

Віталь Скалабан: Галоўны беларускі поспех у 20 ст. – гэта сам факт існавання беларускай дзяржаўнасці ў розных яе формах. А галоўная паразы (ці праблема?) – гэта адсутнасць масавага ўсведамлення ўласнай дзяржаўнасці як найвялікшай каштоўнасці.

Валянціна Лебедзева: Безумоўна, да найвялікшых дасягненняў трэба аднесці беларускую дзяржаўнасць. Найвялікшай паразай лічу адмоўную эвалюцыю сучаснай беларускай дзяржавы, якая стваралася як нацыянальная, а зараз ператварылася ў нейкую касмапалітычную.

Захар Шыбека: Самая вялікая паразы, на маю думку, гэта страта Вільні. Што датычыць перамогі... А галоўная перамога ў тым, што, нягледзячы на ўсе паразы, беларусы выжылі і будуць жыць як нацыя, як адзіны народ.

Алесь Краўцэвіч: Самым вялікім поспехам беларускага руху двух апошніх стагоддзяў лічу БНР. Гэта тая вяршыня, адкуль беларус бачыў свет палітычнай прасторы. Самая вялікая параза – гэта смерць некалькіх соцень тысяч прадстаўнікоў нацыянальнай эліты ў 20 – 30-я г. 20 ст. Калі б гэтыя людзі жылі, мы б сёння мелі зусім іншую дзяржаву.

Заклучнае слова Алеся Краўцэвіча

Наша канферэнцыя завяршаецца, і варта зрабіць пэўнае падсумаванне. Спачатку трохі статыстыкі. З 19 заяўленых рэфератаў мы праслухалі 15. Не здолелі прыехаць Юры Грыбоўскі з Варшавы, Аляксандр Вабішчэвіч і Ларыса Ваўранюк з Берасця, таксама не прыехаў Аляксей Шаланда з Гародні. У дыскусіі ўдзельнічалі 18 чалавек. Як медыевіст я слухаў нашыя абрады з добрай зайздрасцю. Выразна праявіўся той закон дыялектыкі, паводле якога колькасць пераходзіць у якасць.

Матэрыялы будуць абавязкова апублікаваныя. Лічу, што наша канферэнцыя выканала сваю задачу, а менавіта, быў зроблены важны крок да вяртання Грамады ў гістарычную памяць беларусаў.